

МАРИЯНА ВИТАНОВА, КАЛИНА МИЧЕВА

НАЗВАНИЯ ЗА *ГАЙДА* В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ

MARIYANA VITANOVA, KALINA MICHEVA

THE NAMES OF *BAGPIPE* IN BULGARIAN DIALECTS

(Abstract)

The names of musical instrument *bagpipe* in Bulgarian dialects and its semantic realizations in proverbs and idioms are examined in this academic paper. Etimologically the word *gaida* is derived from the Arabic word *gaita*. The system of rituals in different contexts are analyzed.

Keywords: bagpipe, dialects, proverbs, idioms, rituals

Гайдата е един от инструментите, свързани с българската музикална идентичност. Тя е аерофонен музикален инструмент, комбинация от кожен мях с три цеви. Названието за музикалния инструмент в българския език е заето от араб. *gajda* чрез посредничеството на турски език, срв. тур. *gayda* (БЕР I).

Под една или друга форма музикалният инструмент *gajda* е разпространен у почти всички европейски народи. Според специалистите по етноорганология родината на гайдата е Югозападна Азия, откъдето се разпространява в Азия, Африка и Европа (Тодоров 1973: 72). През XVII и XVIII в. гайдата се радва на широка популярност във Франция и Англия. Днес този инструмент се среща в музикалната практика на много народи. Познат е под различни имена като *gajde* в сръбски език, *gajde* в хърватски, *dude* в словенски, *dudy* или *gajdy* в полски, *dudy* в чешки, *gajdy* в словашки, *волынка* в руски, *волинка* в украински, *валынка* в белоруски, *duda* в унгарски, *сiмпроi* в румънски, *gaita de fole* в португалски, *cornamusa* в италиански и испански, *cornemuse* във френски, *Dudelsack* и *Sackpfeife* в немски, *bagpipe* в английски и т.н. В южнославянските и в западнославянските езици обикновено формите на названията са *pluralia tantum*. В турски език освен названието *gayda* се среща и *tulum*.

Историческите сведения за появата на музикалния инструмент *gajda* в България са оскъдни. От някои стари гръцки източници е налице информация, че гайдата се среща по нашите земи още при траките (Тодоров

1973: 72; Андреев 1955: 447). За съществуването на инструмента *гайда* свидетелстват бележките на чуждестранните пътешественици. Древногръцкият географ Страбон е отбелязал музикалността на южните славяни и тяхното изкусно свирене на гайди и свирки. Писмени сведения за използването на *гайда* в музикалната практика на българите са запазени от средата на XVI в. в дневниците на френския изследовател Никола дьо Николай и немския теолог Щефан Герлах (Атанасов 2015 : 215).

В старобългарската книжнина гайдата не е засвидетелствана с това име. За съществуването на инструмента *гайда* може да се съди главно по негово описание. Предполага се, че е съществувал с название *мешница*, което е запазено в някои съвременни диалекти (Вакарелски 1977: 403).

Лексемата *гайда* се открива по цялото българско езиково землище, срв. Ардинско, Асеновградско, Битолско, Белоградчишко, Ботевградско, Бургаско, Варненско, Великотърновско, Габровско, Гоцеделчевско, Гюмюрджинско, Девинско, Дупнишко, Елховско, Ихтиманско, Карловско, Костурско, Котелско, Кюстендилско, Лозенградско, Маданско, Монтанско, Оряховско, Пазарджишко, Панагюрско, Пенишко, Пещерско, Пирдопско, Пловдивско, Поповско, Преславско, Радомирско, Разградско, Русенско, Свищовско, Севлиевско, Силистренско, Сливенско, Смолянско, Софийско, Стружко, Странджа, Троян, Трън, Търговишко, Хасковско, Шуменско, Ямболско и др. Обликът *гайда* в Еникьой и Габрово, Ксантийско е фонетичен вариант на *гайда*.

От стб. мѣхъ на основата на метонимичен пренос са възникнали лексеми със значение ‘гайда’ като *мях* (Еленско), *меше* (Кукуш), *мешник* (Еленско), *мешница* (Прилеп), *мешница* (Велешко, Неготинско, Прилепско, Скопско, Родопите), *мъшница* (Ново село, Видинско). Облик *мешница* е отбелязан и в съседните южнославянски езици (Джуджев 1975: 58). По метафоричен път в някои тракийски говори са се появили названия като *гага* (Дедеагачко, Димотишко, Одринско, Харманлийско, Хасковско), а в Тетовско *гагя* (от диал. *гага* ‘човка, кука’ < тур. *gaga* ‘човка’ – БЕР I). Срещат се и други названия за *гайда* като *пискун* (Гороцвет, Разградско), *ревана* (Гайтаниново, Благоевградско) и др. Названия за гайда са регистрирани и в тайните говори, срв. *квичачка* (тайни дялгерски говори) и *гелница* (просешки тайни езици) (Атанасов 2015: 78).

Освен еднолексемни названия в диалектите се употребяват и словосъчетания, с които се назовават най-често видовете гайди, срв.:

‘високо звучаща гайда’ – *джурà*, *журà*, *джърà*, *жарò*, *журичка*, *журò* (Смолянско), *жирò гайда* (Родопи), *джура гайда* (Копривщица), *журà гайга* (Ксантийско), *журàл гайда* (Гюмюрджинско), *журò гайда* (Севлиевско), *тѣнка гайда* (Бургаско), *писклива гайда* (Бургаско), *момече* (Благоевградско), *журналия гайда* (Атанасов 2015: 161) и др.;

‘ниско звучаща гайда’ – *кабà гайда* (Калофер, Копривщица, Смолян-

ско, Ардинско, Маданско, Девинско, Асеновградско, Кърджалийско, Пазарджишко), *каба̀ гайдъ* (Гюмюрджинско), *каба̀ гайга* (Ксантийско) – срв. тур. *kaba* ‘дебел, тлъст, издут, мекушав’ (БЕР I), *гърлеста гайда* (Бургаско) и др.;

‘средно звучаща гайда’ – *инджѐ //инжѐ гайда* (Смолянско) – срв. тур. *ince* ‘тънък, строен, изящен’ (БЕР I), *средна джура* (Преславско, Добричко) и т.н.;

‘гайда с късо ручило’ – *малешевска гайда* (Петричко);

‘гайда, направена от *балдаран* ‘бучиниш’ – *балдаранова гайда*;

‘гайда без бурдонна тръба’ – *ружница* (Ловешко) и др.

В диалектите се употребяват и умалителни форми на названията за гайда, напр. *гайдица*, *гайдичка* (Атанасов 2015: 155), *гайдѐ* (Софийско, Трънско), *мешничка* (Търговишко), *журичка* (Смолянско) и др.

Разнообразни лексеми са регистрирани и за частите на гайдата. Най-разпространеното название за кожата резервоар за въздух е наследник на стб. *мъхъ* с различни фонетични варианти в диалектите, срв. *мях* (Доган Хисар, Дедеагачко, Гюмюрджинско, Смолянско, Пазарджишко, Еленско), *мяф* (Гюмюрджинско, Еленско), *маф* (Доган Хисар, Дедеагачко), *мяу* (Югоизточна България), *мев* (Кичево), *ме* (Щип, Велес), *мей* (Тетевенско). Срещат се и други лексеми като *мешлина* (Пернишко), словообразователен вариант от *мях*, а също *коджа* (Кюстендилско, Ловешко, Старозагорско).

Разпространената в България гайда притежава три дървени цеви, които имат различно предназначение. Цевта, с помощта на която се вкарва въздух в меха, се нарича *духало*, срв. стб. *дочхатн*, *дочнжтн*. Срещат се различни фонетични или словообразователни варианти като *дуало* (Кюстендилско), *дувало* (Ямболско, Родопите), *надухало* (Родопите), *духалка* (Атанасов 2015: 177), *дуавец* (Западна България) *надувало* (Кюстендилско), *надувалу* (Гюмюрджинско), *дуло* (Атанасов 2015: 177), *дуелка* (Пазарджишко), *надуелка* (Родопите), *надуелка* (Родопите), *надувач* (Кюстендилско). Други лексеми за духалото са *пухало//пуало* (Западна България), *пуалек* (Копривщица), *пухалец//пуалец* (Врачанско), *паулец* (Атанасов 2015: 177), *пуник* (Западна България) и др.

Втората цев е мелодийната тръба за произвеждане на тонове – *гайданница* (Централни Родопи, Странджа, Коджа Бунар, Мала Азия), *гайданничка*, (Атанасов 2015: 180), *гайдунница* (Врачанско, Кюстендилско), *гайдунница* (Ихтиманско, Белоградчишко, Родопите), *гъйдунница* (Севлиево, Карловско), *гайдунничка* (Еркеч), *гайдурница* (Шуменско), *гайдонница* (Родопите), *гайдорница* (Родопите), *чифтѐ гайдунница* (Смолянско), *крива гайдунница* (Бургаско), *калайлия гайдунница*, *гласница* (Врачанско), *гласница единак* (Врачанско) и др.

Цевта, издаваща постоянен бурдониращ тон, който придружава мелодията, се нарича *ручѝло* (Странджа), *ручѝлу* (Севлиево), *ручѝло* (Плевенско, Пазарджишко, Врачанско), *рукѝло* (Ихтиманско, Странджа), *ручѝлка* (РРОДД), *брукѝло* (Розово, Пещерско, Равногор, Пещерско), *бручѝло* (Родопи, Пазарджишко), *бурчѝло* (Родопи, Бургаско), *бурчѝлу* (Пловдивско), *брчѝло* (Неготино), *бручѝлка* (Родопите, Драмско), *бърчало* (Прилеп), *бучѝло* (Благоевградско, Дупнишко), *брѝмкѝло*, *брѝмчѝло*, *брѝнчѝло*, *брѝнкѝлка* (Атанасов 2015: 192), *брѝнче* (Странджа), *бучѝло* (Атанасов 2015:192), *бреѝло* (Врачанско, Видинско, Плевенско, Драмско) от гл. *бреѝам*, срв. стб. *врацаннѝ* ‘звън на струна’, *бас* (Родопите), *врчѝлу* (Силистренско), *бѝзѝй* от рум. *bizo* (Силистренско), *гърдѝло* (Плевенско), *гърдѝло* (Родопите), *гърдѝлу* (Югоизточна България), *ревалу* (АрхБДР), *вражѝлка* (Банско), *враждѝлка* (Разложко), *рог* (Петричко) и др.

Гайдата, наред с тъпана, е инструментът, който се среща най-често в паремите и фразеологията на българския език. Фразеологизмите с компонент гайда могат да бъдат обединени в няколко семантични гнезда. В първото попадат ония фразеологизми, които изразяват пряката свързаност на гайдата с веселието, и в частност със сватбената веселба. Нещо повече, гайдата се смята за неотменим участник в сватбата, нейна емблема: *Без гайда веселия – гола неволя. Сватба без гайда – същи помен. Сватба без гайда и мъртвец без тъжачка не бива.*

Друго семантично гнездо образуват фразеологизмите, които разкриват сходното звучене на гайдата и силния плач. Тук е налице известно противоречие – от една страна, гайдата символизира веселието, от друга, звукът ѝ напомня на плач: *Надувам/надуя гайдата* – ‘започвам да плача силно, с висок глас’ и ‘плача силно с висок глас’.

Външният вид на гайдата също става обект на народно творчество. Надутият ѝ мях предизвиква асоциация с надут корем: *Надувам се/надуя се като гайда* – ‘надувам се, подувам се много’.

Гайдата попада и в смисловото гнездо, съдържащо опозицията уместно/неуместно: *Гайда свири на гария, а попът клепа литургия. Гайда свири на гария, а попът играе на меджия* – когато се прави нещо несъответстващо на ситуацията; *Цървули няма, гайда иска* – за проява на лекомислие; *Гащи няма, гайда иска* и *Риза няма, гайда иска* – когато някой иска нещо ненужно, при положение че му липсва най-необходимото.

Фразеологизмите, свързани с удовлетворяване на нечие желание, често каприз, също формират отделно семантично гнездо: *Вървя по гайдата. Играя по гайдата. Тръгвам/тръгна по гайдата. Уйдисвам по гайдата/Уйдисвам на гайдите. Попска магария с две гайди бива.*

Лексемата *гайда* участва и във фразеологизми, използвани за добре подреден живот: *Рѝбутѝтъ ми ѝ нѝдѝтъ гѝйда* (Еленско); *Гайдата ми е надута* ‘преуспявам’. От друга страна, названието *гайда* присъства и във

фразеологизми с противоположно значение: *Спахнах се като гайда* ‘осиромашах, изгубих си богатството’.

Някои фразеологични единици с компонент гайда посочват негативни човешки качества, срв.: *Не ме бива в гайда да духна* ‘много съм нескопосан, схванат, несръчен’; *Виж му ума, че му купи гайда* за ‘глупав и несъобразителен човек’.

Скептичното отношение на българина към музикантите, изразено в поговорката *Музикант къща не храни*, има вариант *Гайда къща не храни*.

С налагането на градската култура и засилване на противопоставянето селско/градско, като първото носи отрицателни конотации, а второто – положителни, се налага фразеологизмът *Мирише ми още врата на гайда* със значение ‘запазил съм много от селските си навици и държане, макар че живея в град’.

Същественото значение на гайдата в народната култура и език личи от набора от фразеологизми, свързани с различни емоции, състояния и действия. Тя очевидно се утвърждава като ключов субект атрибут на българската традиционна обредност и се осмисля като основен инструмент във веселбата на мегдана: *Бил на хорото, не видял гайдата. На хорото играл, гайда не видял*.

Гайдата е музикален инструмент, близък до душата на човека. Това намира отражение във фразеологизмите: *На човека каквото му е по гайдата, това вярва. Не ми е по гайдата. Не ми иде на гайдата* и др.

Гайдата е сред най-популярните народни музикални инструменти у нас. Среща се в почти всички етнографски области на страната. В България гайдата се използва като солов инструмент, за съпровод на народни певци, а също и в група с други народни инструменти.

Гайдата съпровожда всички значителни събития в личния и обществен живот на българина като сватби, седенки, хоро, трапези. Тя е неизменна част от семейните и календарните празници. Гайдарят е желан гост при кръшенета, имени дни, семейни събирания. Свиренето на гайда е не само елемент от сватбената обредност, то е своеобразен неин символ. Гайдата е участник във всички етапи на сватбения цикъл. В самото сватбено шествие гайдарите вземат почетните първи места. Изпълнението на гайда е типично за „коледарския буенек“. Специална гайдарска мелодия съпътства коледарите в коледната нощ. По време на Русалската седмица свирната на гайда съпътства русалиите. В това време безвремие музиката има ролята на медиатор с „отвъдния“ свят. Русалиите винаги се придружават от свирач на гайда, кавал или свирка и тъпанджия. Друг древен и преосмислен езически обичай е нестинарството. Ритуалът в автентичния си вид се извършва на 21 май – празника на св. св. Константин и Елена. Нестинарите се подготвят за танца, като цял ден стоят затворени в параклис, пазещ иконите на св. св. Константин и Елена, слушат тъпани и гайди, изпълняващи специалната нестинарска мелодия, след което изпадат в

транс. Гайдата звучи при празнуването на редица селскостопански празници, като например св. Трифон Зарезан (Атанасов 2015: 213).

Гайдата е от един най-разпространените български традиционни музикални инструменти, който има устойчиво присъствие в музикалния живот на българина и днес.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗТОЧНИЦИ

Ангелов 1955: *Ангелов, Б.* Вести за музикални инструменти в старобългарската книжнина. – Известия на Института за музика, кн. II–III, с. 504–508.

Ангелов 1957: *Ангелов, Б.* Вести за музикални инструменти в старобългарската книжнина. – Известия на Института за музика, кн. IV, с. 219–232.

Андреев 1955: *Андреев, А.* Приноси към музикалната история на нашите земи. – Известия на института за музика, кн. II–III, с. 443–491.

Андреев 1957: *Андреев, А.* Сведения от чужденци за музикални прояви на българите през турското робство. – Известия на института за музика, кн. IV, с. 233–238.

АрхБДР: Архив за Български диалектен речник на Секцията за диалектология и лингвистична география в Института за български език при БАН.

Атанасов 2015: *Атанасов, В.* Български традиционни народни музикални инструменти. София, Фондация за българска и балканска етноорганология.

БЕР I: Български етимологичен речник (авт. колектив). Т. I (А–З). София, Издателство на БАН, 1971.

БЕР VI: Български етимологичен речник (авт. колектив). Т. VI (ПУСКАМ – СЛОВАР). София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2012.

Вакарелски 1977: *Вакарелски, Хр.* Етнография на България. София, Наука и изкуство.

Джуджев 1975: *Джуджев, Ст.* Българска народна музика. Т. 2. София, Музика.

Енциклопедия 1967: Енциклопедия на българската музикална култура (авт. колектив). София, Издателство на БАН.

ИРБЕ: Идеографски речник на българския език (авт. колектив). Т. I (А–Д). София, Български бестселър – Национален музей на българската книга и полиграфия, 2012.

Карагьозова 2008: *Карагьозова, Сн.* Един метафоричен модел на човека в българското словесно творчество. – Българска реч, № 1, с. 31–40.

РРОДД: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век (авт. колектив). София, Издателство на БАН, 1974.

СтБР: Старобългарски речник. Т. 1, 1999; Т. 2, 2009. София, „Валентин Траянов“.

Тодоров 1973: *Тодоров, М.* Български народни музикални инструменти. София, Наука и изкуство.

ФРБЕ: Фразеологичен речник на българския език (авт. колектив). София, Издателство на БАН. Т. 1, 1974; Т. 2, 1975.

✉ Доц. д-р Марияна Витанова

✉ Гл. ас. д-р Калина Мичева-Пейчева

Секция за етнолингвистика

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

marvit@abv.bg

kalina.micheva@gmail.com

✉ *Assoc. Prof. Mariyana Vitanova, PhD*

✉ *Chief Assist. Prof. Kalina Micheva-Peycheva, PhD*

Department of Ethnolinguistics

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria

marvit@abv.bg

kalina.micheva@gmail.com